

УДК 340.12:075.8

*Д. В. Андреев***ТРАНЗАКТНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ КОМУНІКАЦІЙ
ВЛАДИ ТА СУСПІЛЬСТВА: ВІД СВОБОДИ СЛОВА
ДО ДЕРЖАВНОГО ДИКТАТУ НАД ЗМІ**

Нині не викликає сумніву, що суверенітет кожної держави (особливо нових демократій) зазнає впливу всесвітньої глобалізації та змушений враховувати політичні та економічні інтереси транснаціональних компаній і фондів, а також стратегічні доктрини світових країн-лідерів. Щоб уникнути подібних протиріч, властивих сучасним суспільствам та пов'язаних із цим проблемних питань легітимізації влади, слід зазначити: рівень соціально-правових комунікацій влади та суспільства доцільно досліджувати не в контексті пропонування нової державницької моделі (інформаційне суспільство), а в ході аналізу суспільної ідеї як механізму пошуку правового ідеалу.

Власне, соціально-правові комунікації в якості незаперечного підґрунтя теорії влади володіють тією перевагою, що відкривають можливість оцінки влади у порівнянні з комунікативними засобами інших видів суспільних цінностей та предикатів, наприклад з істиною, або справедливістю. Така постановка питання сприяє, власне, не лише дослідженню феномена влади, але одночасно викликає неабиякий інтерес до аналізу методологічних підходів та моделей, які виникають у різних сферах комунікативної взаємодії влади та суспільства.

У цьому контексті Ф. Фукуяма наголошує на виникненні широкого загалу наукових джерел, які обґрунтовують взаємозв'язок між процесом комунікацій і рівнем суспільного розвитку демократичних засад. Автор зауважує, що рівень розвитку держави, можливо, не впливає на розвиток демократії, але у разі її низького розвитку ймовірно скочування назад до авторитаризму. Однак, оскільки неможливим стало вважати успішним розвиток без відповідної основи, нас при розгляді згаданого питання хвилює зворотна комунікація: допомагає або шкодить демократія суспільному розвитку [1, с. 54].

Доречною у продовженні означеної теми постає теза Д. Шнаппер щодо поступового послаблення комунікаційних зв'язків між державою і грома-

дянським суспільством та необхідності пошуку нових моделей активізації цього діалогу. «Ми не можемо бути впевнені, що в майбутньому сучасна демократична нація буде спроможна забезпечити комунікативні зв'язки, як це було у минулому, оскільки народний уряд без народної поінформованості або без засобів, які її забезпечать, є лише прологом до фарсу, або трагедії, або ж до обох водночас. Знання завжди управлятиме незнанням, тож якщо народ бажає керувати собою сам, мусить озброїти себе силою, яку дає знання» [2, с. 119].

Водночас, розробники теорії масової комунікації вважають, що комунікації виступають своєрідним лакмусовим еталоном з оцінки державної політики, яка передбачає не односторонню спрямованість сигналів від еліт до мас, а весь діапазон неформальних комунікаційних процесів у суспільстві, які мають найрізноманітніший вплив на процес державотворення. Тому суспільне буття неможливе без сучасних моделей комунікацій.

У роботі «Вплив масової комунікації» Дж. Клаппер зафіксував зміщення акцентів взаємовідносин, або, іншими словами, перехід влади від джерела інформації (виробника) до аудиторії (споживача), а Деніс Мак-Квейл у праці «Теорія масової комунікації» критично зауважив, що влада інколи схильна очікувати від громадської комунікації щонайменше мовчазного підтримування ладу. Однак державна влада як така не здатна зазвичай сама по собі встановлювати колективну ідентичність суспільства; не спроможна також сама по собі здійснювати соціальну інтеграцію на ґрунті колективних цінностей, що їй принципово непідвладні.

З іншого боку, у плюралістичних суспільствах не існує єдиного панівного ладу, який треба підтримувати, тому медіа як інструмент комунікаційного процесу мають різні обов'язки, зокрема, перед альтернативними соціальними групами та субкультурами, а також щодо висвітлення конфліктів і нерівностей у суспільстві [3, с. 177].

Зазначимо, що сучасна модель соціально-правової комунікативної взаємодії розглядається як ієрархічна та контагіозна, адже в більшості демократичних суспільств саме забезпечення можливостей обміну інформацією на рівні кожного індивідууму зокрема та суспільства в цілому набуває особливого значення.

Обґрунтовуючи теорію комунікаційного розвитку, Ю. Хабермас розглядав три комунікативні площини, які слід розташовувати ієрархічно:

- на першому рівні – політичні еліти впроваджують у життя свої рішення через державний апарат.

- на другому – множина анонімних груп і колективних акторів впливають один на одного, утворюють коаліції, контролюють доступ до засобів виробництва і комунікації завдяки своїй соціальній владі, розмежовують простір для тематизації і вирішення політичних питань;

- на третьому рівні – базуються приховані комунікативні потоки, які і визначають образ політичної культури [4, с. 109–110].

До цих висновків слушно додати зауваження Н. Лумана, який зазначав, що всі комунікації в суспільстві слід формалізовувати стандартизацією та

нормуванням суспільством [5]. Висновки, зроблені по завершенні другої світової війни, щодо необхідності закріплення на міжнародному рівні основоположних прав і свобод, до яких належать і свобода слова, комунікацій та інформації, призвели до прийняття низки документів, що лише підтверджує цю тезу.

Так, стаття 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), яка ратифікована Україною у 1997 році, гарантує, що кожен має право на свободу вираження поглядів. Воно полягає у свободі дотримання своїх поглядів, одержання і передавання інформації та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду [6].

Нам слід погодитися, що від рівня розвитку соціально-правових комунікацій засоби масової інформації за своїм призначенням можуть виконувати дві антагоністичні функції – від забезпечення свободи слова до «сліпої» реалізації державної інформаційної політики. У дослідженні «Конституція свободи» Ф. Хаєк, прогнозуючи подібний розвиток відносин влади та суспільства, зазначив, що «сьогодні ми повинні чітко усвідомлювати, що внаслідок змін у технологіях, які постійно створюють нові потенціальні загрози для індивідуальної свободи, жодний список захищених прав не можна розглядати як вичерпний» [7, с. 222].

Уже згадуваний нами Ю. Хабермас, пішов трохи іншим шляхом, розділивши еволюційний процес розвитку соціально-правових комунікацій на дві основні стадії. Причому підставою такої диференціації став саме стан розвитку системи засобів масових комунікацій, визначених автором як окремий суспільний феномен – «публічна сфера». Його підхід полягав у тому, що на першій стадії, в період домонополістичного капіталізму, публічна сфера дійсно була ареною для раціональних дебатів, в яких брала участь «освічена публіка». Забезпечуючи доступ на цю арену, традиційний на той час засіб масової інформації – преса – трансформувалася в сукупність індивідуальних думок у суспільну думку, а окремих громадян – у колективне демократичне співтовариство, яке певним чином здійснювало вплив на прийняття рішень.

«Економічна незалежність, заснована на приватній власності, критичне мислення, виховане листуванням і романами..., і, що найважливіше, виникнення незалежної, орієнтованої на ринок преси створили нову публіку, залучену до критичної політичної дискусії. Завдяки цьому було сформовано заснований на розумі консенсус, який і визначав напрям державної діяльності» [8].

З плюралізацією конвергенційних процесів у державній інформаційній політиці, а також завдяки стрімкому розвитку інформаційних технологій засоби масової інформації вже почали формувати власні комунікації, формуючи базис для нової влади. У процесах монополізації основних сфер виробництва засоби масової інформації автоматично потрапили під владу глобальних корпорацій, орієнтованих, перш за все, і це зрозуміло, на отримання максимального прибутку.

Яскравим прикладом може послужити маловідома Американсько-іспанська війна (1898 р.), яку, як вважають історики, спровокували дві конкуруючі медіа-гіганти, газети яких видавались у США найбільшими на той час накладом. Досить сталою сьогодні є точка зору, що військові дії стали наслідком конкурентної економічної боротьби між першим у світі медіа-магнатом У. Р. Херстом і майбутнім засновником всесвітньо відомої премії у сфері журналістики Дж. Пулітцером.

Часто використовуючи «фейкові (фальшиві) новини», журналісти видань здійснювали негативний вплив на формування суспільної думки. «Ви дайте мені картинку, а я зроблю війну» — цей вислів У. Херста пов'язують із початком війни між Іспанією та США наприкінці XIX сторіччя, про яку він, до речі, «прямо» запитував у читачів зі сторінки своєї газети «Що ви думаєте про війну нашої газети?» [9, с. 47].

Сьогоднішні реалії вказують, що проблема безпеки «сплетіння політичними та економічними ланцюгами» влади та інституту засобів масової інформації не зникла, а, навпаки, значно поширилася, набувши нових завуальованих форм. І ця проблема стосується не тільки країн, які стоять на перехідних щаблях свого розвитку. Так, політичний скандал із незаконним збиранням інформації журналістами газети «News of the World» (входила до складу медіа-імперії Р. Мердока), що мав місце у Великобританії у 2011 році, вивів цю проблему на поверхню суспільно-політичних відносин.

У результаті було створено спеціальну слідчу комісію, яку очолив лорд-суддя Брайан Левесон. У висновках комісії було зазначено необхідність створення «сильного і незалежного наглядового органу за діяльністю ЗМІ, оскільки прийшов час, щоб політики виконали свої обіцянки і відставили в сторону свої особисті відносини з власниками та редакторами засобів масової інформації» [10].

Зміщення на перший план економічного аргументу існування засобів масової інформації руйнує саму можливість винайдення раціонального консенсусу. З іншого боку, процеси концентрації власності на мас-медіа призвели до того, що виникла ціла система елітарних організацій, які навчилися домовлятися з державою й один з одним безпосередньо, обминаючи громадську думку. Логічно, що в результаті преса, а згодом і нові мас-медіа з посередника між учасниками раціональної дискусії перетворюються на знаряддя маніпуляції, а політика — у попередньо режисований спектакль.

Таким чином, на цій стадії образ мас-медіа набуває у Ю. Габермаса «стандартних» рис: повна підконтрольність великому капіталу й абсолют-

на всемогутність щодо масової аудиторії, яка розглядається як пасивний об'єкт застосування маніпулятивних технологій [11].

Очевидно, що абсолютно всі явні і приховані процеси комунікативної взаємодії відбуваються у мікросфері повсякденної комунікації і лише час від часу викристалізуються у публічному дискурсі або в інтерсуб'єктивності більш високого порядку. На таких аренах можуть формуватися автономні публічні організації, які також вступають у комунікацію між собою, використовуючи потенціал для самоорганізації і для самоорганізованого використання засобів комунікації.

Але якщо згода виникає як результат комунікацій – обговорення та обміну аргументами, то вона не може спиратися на них, оскільки завжди потребуватиме постійного випробування свого впливу, щоб зберегти єдність членів групи і в будь-який момент отримати їхню підтримку. Віра у згоду, у консенсус між тими, ким управляють, і тими, хто управляє, її визнання, навпаки, спирається саме на відсутність дискусії. Іншими словами, її особливість полягає в тому, що вона заснована на забороні, мовчазній, але тотальній забороні на критику. Стверджується, що право на критику зафіксовано в наших законах і звичаях. Це так, але очевидним є те, що заборона обмежує це право, щоб змусити легітимізувати владу.

Водночас нам слід розуміти, що у сфері масової комунікації, як і на будь-якому ринку, політична або економічна конкуренція витісняє «чесних, але бідних». Реальний попит, готовність і спроможність платити за доступ до інформації та каналів комунікації постійно придушує потенційний попит, не підтриманий фінансовими, техніко-технологічними, культурно-освітніми ресурсами. Ринкова конкуренція створює зростаючий «інформаційно-комунікативний розрив», який врешті трансформується в критичний розрив у рівні знань, фінансово-економічних показниках, загального стану діалогу влади та суспільства тощо.

Отже характеристики нових технологій змушують нас вийти за межі традиційної масової комунікації. Цю нову сферу можна назвати транзактною медійною комунікацією. Транзактна означає зміну ролей – перехід до таких міжособових комунікаційних відносин, в яких кожна сторона може по черзі виступати в ролі відправника, отримувача або передавача інформації.

Таким чином, відбувається обмін інформацією, певними знаками, а в результаті і конкретними знаннями. Медійна означає, що ці технології включають у себе медіа. У більшості медіа-систем, які підтримують транзактні комунікації, можлива масова комунікація. Іншими словами, комунікаційними транс-діями може користуватися необмежене коло осіб.

Зрозуміло, що в сучасному суспільстві, де громадяни та еліти живуть у спільному і досить відкритому просторі, застарілі механізми державного управління виявляються неспроможними виконувати свої основні функції. Нові комунікаційні технології не можна назвати «мас-медійними» у звичному розумінні цього поняття. Від традиційних мас-медіа їх відрізняє особлива природа, децентралізоване виробництво та інтерактивний формат [12, с. 397].

Авторитарні методи виявляються абсолютно не придатними для забезпечення дієвого контролю над динамічним, нестабільним розвитком соціально-економічних, культурних відносин, які мають місце в сучасному суспільстві. Більш того, вони виявляються нездатними забезпечити захист національних інтересів, що є обов'язковою гарантією розвитку держави. Загалом держава, яка втрачає інформаційний суверенітет, згодом перестас існувати взагалі.

Водночас необхідно враховувати той очевидний факт, що динаміка розвитку комунікативних відносин часто є випереджас управлінські можливості державного апарату, і в якості альтернативи жорсткому державному регулюванню або революційним трансформаціям у сфері комунікацій має бути розроблена концепція державної комунікативної політики на основі ідеї ефективного використання потенціалу двох водночас взаємопов'язаних і антагоністичних систем – держави та засобів масової комунікації.

Сьогодні очевидним є те, що розвиток нерегульованого ринку засобів масової комунікації обмежує свободу комунікацій шляхом створення бар'єрів насамперед для інформації, яка становить соціально-правовий інтерес (правовиховна, правоосвітня, культурна, наукова тощо), але малоцікава з економічної точки зору. Фактично відбувається підміна поняття: зміна уявлення про інформацію з категорії «суспільне благо» на «комерційний зиск».

Крім того, комерціалізація засобів соціально-правової комунікацій, їх приватизація за законами нерегульованого ринку призводить до монополізації власності щодо засобів масової інформації та обмеження можливостей вибору. Це створює підставу для розгляду проблеми комунікативних зв'язків як похідної від іншої проблеми, яка виникає з протистояння свободи комунікації та необмеженого диктату як з боку влади, так і з боку фінансово-промислових груп.

Комунікації здійснюються одним або декілька ми способами: дія, спрямована на інших; взаємодія з іншими людьми та реакція на дію інших комунікантів. Акт комунікації, чи то міжособистісна, опосередкована або масова комунікація, визначає протікання певного процесу. У найпростішому випадку комунікація історично розумілася як процес передачі інформації певним каналом від одного суб'єкта-відправника до іншого суб'єкта-отримувача, в результаті якого відбуваються певні зміни в системі.

Водночас навіть у найпростішій формі комунікація має складний інтерактивний та транзактний характер. Особливо це стосується масових комунікацій, які здійснюються шляхом передачі інституціолізованої інформації на невизначену аудиторію, яка здебільшого є гетерогенною, тобто характеризується різними демографічними параметрами, і зазвичай є знеособленою для суб'єкта-відправника. З цієї позиції інтерактивність (від англ. *interactive* – взаємодіючий) розглядається як ступінь взаємодії між об'єктами, діалогічності комунікації [13, с. 353].

Конвергенційні процеси у сфері мас-медіа фактично знівеливали ефективність методів державного управління в інформаційній сфері минулого

сторіччя, які здебільшого засновувались на принципах закритості державної інформаційної політики, та змушували органи державної влади розробляти і впроваджувати нові регуляторні механізми. Водночас максимізація свободи комунікацій передбачає розширення вибору засобів масової комунікації, що потребує їх урізноманітнення, доступність та підвищення рівня медіа-освіченості в суспільстві.

Досліджуючи природу соціально-правової комунікаційної взаємодії, можна обґрунтувати гіпотезу щодо доцільності розгляду суспільства як особливої самореферентної системи, яка сама себе досліджує. Навіть проста комунікація можлива лише в рекурсивній мережі попередньої і наступної комунікації. Така мережа може сама себе тематизувати, інформувати про власні комунікації, піддавати інформацію сумніву, не приймати її, нормувати комунікації як допустимі або неприпустимі тощо.

З огляду на зазначене, можна припустити, що «ідеалізовані» на засадах вільного ринку концепти комунікативної взаємодії мають бути відкинуті на користь більш складного та диференційованого поняття свободи комунікації.

На підставі вищезазначеного ми можемо зробити висновок: існуюча в Україні модель комунікаційної взаємодії органів влади та суспільства потребує докорінного реформування, адже сьогодні відбуваються незворотні процеси трансформації традиційних засобів масової інформації у новітні засоби комунікації, які ще декілька років тому вважалися привілеями еліт. Причому створення державного регулятора інформаційних відносин – Міністерства інформації України – значний крок назад у процесі створення самореферентної та саморегулюючої публічної сфери, яка, власне, може гарантувати демократичний розвиток інститутів громадянського суспільства.

Динаміка розширення сучасного простору соціально-правової комунікації знаходить вираження в тенденціях, які мають забезпечити підвищення ефективності комунікативної взаємодії влади та громадянського суспільства, що призведе до:

- підвищення показників національної конкурентоспроможності за рахунок розвитку людського потенціалу, а також розширення потенціалу індустрії масової інформації;

- економічного зростання, результатом якого має стати поліпшення життєвого рівня населення, забезпечення прав і свобод людини, надання рівного якісного доступу до інформації, освіти тощо;

- сприяння становленню відкритого демократичного суспільства, яке гарантуватиме дотримання конституційних прав громадян щодо участі в суспільному житті, прийнятті відповідних рішень органами влади.

Література

1. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке [Текст] : [пер. с англ.] / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ; ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 220 с.
2. Кін Джон. Масмедіа і демократія [Текст] / Джон Кін ; [пер. з англ. О. Гриценко]. – К. : К.І.С., 1999. – 134 с.

3. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций / Р. Харрис; [пер. с. англ.]. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 448 с.
4. Хабермас Ю. Политические работы [Текст] / Юрген Хабермас; [пер. с нем. Б. М. Скуратова; сост. А. В. Денежкина]. – М.: Практикс, 2006. – 365 с.
5. Луман Н. Понятие общества / Никлас Луман // Проблемы теоретической социологии / Под. ред. А. О. Боронсоева. – СПб.: Петрополис, 1994. – С. 25–42.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2006, 00. – № 2.
7. Гаск Ф.А. Конституція свободи / Ф.А. Гаск; [пер. з англ. М. Олійник та А. Королишина]. – Львів: Літопис, 2002. – 556 с.
8. Хабермас Юрген. Первым почуять важное: что отличает интеллектуала? / Юрген Хабермас // Неприкосновенный запас; [пер. с нем. Кирилла Левинсона]. – Дебаты о политике и культуре. – 2006. – № 3 (47). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2006/47>
9. Брайант Д. Основы воздействия СМИ (Fundamentals of Media Effects) / Д. Брайант, С. Томпсон; [пер. с англ. В. В. Кулебы и Я. А. Лебеденка]. – М.: Вільямс, 2004. – 432 с.
10. Британский судья приговорил прессу. Закон о СМИ расколол Великобританию // Газета «Коммерсантъ». – № 228/П (5013). – 3 декабря 2012.
11. Хабермас Ю. Философский спор вокруг идеи демократии / Ю. Габермас [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kant.narod.ru/habermas.htm>
12. Брайант Д. Основы воздействия СМИ (Fundamentals of Media Effects) / Д. Брайант, С. Томпсон; [пер. с англ. В. В. Кулебы и Я. А. Лебеденка]. – М.: Вільямс, 2004. – 432 с.
13. Новітні медіа та комунікаційні технології: комплекс навчальних програм для спеціальностей «Журналістика», «Видавнича справа та редагування», «Реклама та зв'язки з громадськістю» / За заг. ред. В. Е. Шевченка. – Паливода А. В., 2012. – 412 с.

А н о т а ц і я

Андреев Д. В. Транзактність соціально-правових комунікацій влади та суспільства: від свободи слова до державного диктату над ЗМІ. – Стаття.

В статті розглядаються проблемні питання взаємодії влади та суспільства за допомогою механізмів соціально-правових комунікацій, які у свою чергу досліджуються з позиції відповідності правовим ідеалам. Особлива роль у цьому процесі відводиться засобам масової інформації, функції яких варіюються від забезпечення свободи слова до «сліпої» реалізації державної інформаційної політики. Водночас пропонуються новітні (транзактні) моделі комунікацій, що в змозі нівелювати диктат влади над публічною сферою і, відповідно, розвитком громадянського суспільства.

Ключові слова: суспільство, влада, соціально-правові комунікації, транзактність, засоби масової інформації, владний диктат.

А н н о т а ц и я

Андреев Д. В. Транзактность социально-правовых коммуникаций власти и общества: от свободы слова до государственного диктата над СМИ. – Статья.

В статье рассматриваются проблемные вопросы взаимодействия власти и общества, осуществляемые с помощью механизмов социально-правовых коммуникаций, которые в свою очередь исследуются с позиции соответствия правовым идеалам. Особая роль в этом процессе отводится средствам массовой информации, функции которых варьируются от обеспечения свободы слова до «слепой» реализации государственной информационной политики. Одновременно предлагаются новые (транзактивные) модели коммуникаций, которые в состоянии нивелировать диктат власти над публичной сферой и, соответственно, развитием гражданского общества.

Ключевые слова: общество, власть, социально-правовые коммуникации, транзактность, средства массовой информации, властный диктат.

S u m m a r y

Andreev D. V. Transaction of social and legal ties between the authorities and society: from freedom of speech to state diktat over the media. – Article.

The article considers the issues of interaction between the authorities and society through mechanisms of socio-legal communications, which in turn are investigated from the perspective of compliance with legal ideals. A special role in this process is seen in the media, whose functions range from ensuring freedom of speech to "blind" implementation of the state information policy. However, the latest (transaction) models of communication are offered, which are able to neutralize the dictates of the authorities over the public sphere and, accordingly, over the development of civil society.

Key words: society, authority, social and legal communication, transaction, media, government diktat.